
L'IMPACTE SOCIAL DE LA REESTRUCTURACIÓ
INDUSTRIAL A LA REGIÓ METROPOLITANA
DE BARCELONA

ORIOI NEL·LO

Geògraf. Director de l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona

SUMARI

1. Introducció

2. El context. La progressió cap a un model de ciutat difusa i jerarquitzada

2.1. La població: aturada del creixement i augment de la mobilitat interna

2.2. Els serveis: difusió del terciari «banal» i concentració del terciari «estratègic»

2.3. El model urbà resultant: una ciutat difusa fortament jerarquitzada

3. La reestructuració de la base productiva i els seus efectes sobre l'ocupació: «desindustrialització» i relocalització de l'activitat industrial a la RMB

3.1. La «desindustrialització»: una davallada relativa

3.2. La «relocalització» de la indústria: una descentralització selectiva

4. L'impacte social de la reestructuració productiva: polarització social, increment de la mobilitat, atur i dificultats d'adaptació als requeriments del mercat de treball

4.1. Les conseqüències de la desindustrialització: un increment de la polarització social?

4.2. Les conseqüències dels canvis de localització: increment de la mobilitat, allargament de la jornada laboral, problemes ambientals i de congestió

4.3. Desindustrialització/relocalització, atur, formació i drets laborals

5. Els objectius de les polítiques urbanístiques per fer front a l'impacte social de la reestructuració

Bibliografia

ABSTRACT

Els processos de reestructuració industrial en curs al conjunt metropolità barceloní resulten en una doble dinàmica: la «desindustrialització» (la pèrdua de pes relatiu de l'ocupació industrial) i la «deslocalització» (els creixements diferencials de la indústria en els àmbits que integren aquesta àrea urbana). Més enllà de la seva incidència sobre l'atur i el mercat de treball, l'impacte social d'un i altre fenomen és divers: així, mentre la «desindustrialització» relativa podria resultar en un increment de la polarització social, els canvis de localització impliquen, sobretot, increments de la mobilitat, allargament de la jornada laboral, problemes ambientals i congestió. Per fer front a aquests processos des d'una perspectiva urbanística, calen, a parer de l'autor, mesures destinades a temperar la jerarquització de l'espai urbà i la seva valorització diferenciada, que reforça les tendències d'especialització funcional i segregació social.

Los procesos de reestructuración industrial en curso en el conjunto metropolitano barcelonés resultan en una doble dinámica: la «desindustrialización» (pérdida de peso relativo del empleo industrial) y la «deslocalización» (crecimientos diferenciales de la industria en cada uno de los ámbitos que integran el área urbana). Más allá de su incidencia sobre el mercado laboral y el paro, el impacto social de uno y otro fenómeno es diverso: así, mientras la «desindustrialización» relativa podría resultar en un incremento de la polarización social, los cambios de localización implican, sobre todo, incrementos en la movilidad, prolongación de la jornada laboral, problemas ambientales y congestión. Para hacer frente a estos procesos desde una perspectiva urbanística se requieren, en opinión del autor, medidas destinadas a frenar la jerarquización del espacio urbano y su valorización diferenciada, que refuerza las tendencias de especialización funcional y segregación social.

Les processus de restructuration industrielle en cours dans l'ensemble métropolitain de Barcelone donnent lieu une dynamique double: la «désindustrialisation» (perte de poids relative à l'emploi industriel) et la «délocalisation» (croissance différentielle de l'industrie dans chacun des territoires que forme l'agglomération urbaine). Au delà de son incidence sur le marché du travail et du chômage, l'impacte social de l'un et l'autre phénomène est divers: ainsi, tandis que la «désindustrialisation» relative pourrait représenter un accroissement de la polarisation sociale, les changements de localisation impliquent, surtout, des accroissement dans la mobilité, la prolongation de la journée laborale, des problèmes environnementaux et de congestion. Pour faire face à ces processus depuis une perspective urbanistique il faut, selon l'auteur, des mesures pour freiner la hiérarchisation de l'espace urbain et sa valorisation différenciée, lesquelles donnent lieu à des tendances de spécialisation fonctionnelle et à la ségregation sociale.

L'IMPACTE SOCIAL DE LA REESTRUCTURACIÓ INDUSTRIAL A LA REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA

«When you live in the city, you learn to take nothing for granted. Close your eyes for a moment, turn around to look at something else, and the thing that was before you is suddenly gone. Nothing lasts, you see, not even the thoughts inside you»

PAUL AUSTER,
In the Country of Last Things (1987)

1. Introducció

L'objectiu d'aquestes notes és fornir alguns elements de reflexió sobre les implicacions socials dels processos de reestructuració industrial a la Regió Metropolitana de Barcelona. El treball es divideix en quatre apartats, el darrer dels quals és tot just un esbós per al debat. Així, el text s'inicia amb una definició del marc territorial considerat i una descripció de les seves principals dinàmiques d'evolució. Es continua, en el segon epígraf, amb una breu explicació de l'impacte de les transformacions de la base econòmica sobre l'estructura de l'ocupació. En el tercer epígraf s'aborda pròpiament la qüestió de les conseqüències socials dels processos de reestructuració industrial. Per acabar, en el darrer apartat s'apunten algunes línies de política urbanística que, a parer de l'autor, seria convenient emprendre per tal de limitar les repercussions més negatives d'aquests processos a l'àmbit metropolità barceloní¹.

2. El context. La progressió cap a un model de ciutat difusa i jerarquitzada

Per comprendre l'impacte social de la reestructuració de la base econòmica de la ciutat, cal, en primer lloc, establir quin és el marc territorial més útil per a la seva anàlisi i determinar quines altres dinàmiques territorials hi tenen connexió².

a) El territori que hom ha de prendre en consideració és la totalitat de la regió urbana de Barcelona, estesa, com a mínim, del Tordera al Foix i de la Serralada Pre-litoral al mar; és aquest un espai que s'integra, de manera pro-

gressiva, des del punt de vista dels mercats de treball i d'habitatge i, així mateix, constitueix un àmbit d'opcions estratègiques per a les empreses, el sector públic i el planejament urbanístic.

b) D'altra banda, cal tenir present que les noves tendències en la localització de les activitats productives formen part d'un procés de mutació del model urbà que afecta no només la indústria, sinó també l'assentament de la població i la disposició dels serveis.

Vegem doncs, breument, quines són les principals tendències d'evolució del territori metropolità barceloní, és a dir, el context en el qual tenen lloc els processos de reestructuració de les activitats productives.

2.1. La població: aturada del creixement i augment de la mobilitat interna

Com és ben sabut, el creixement de la població de la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB) en el seu conjunt està aturat. Entre 1981 i 1991, el darrer període intercensal, el creixement fou del 0,6% (de 4.238.876 a 4.264.422 habitants). Més important encara, el pes relatiu de la RMB respecte al conjunt de Catalunya davallà en aquest període de manera notable, trencant-se així una tendència secular.

Ara bé, els ritmes de creixement a l'interior de la RMB foren molt diferenciats. Així, mentre el municipi de Barcelona i el seu continu urbà perdien, respectivament, el 6,2 i el 5,2% de la població, la resta de l'àrea metropolitana en guanyava el 8,9% i la segona corona metropolitana el 12,2% (vegeu taula 1).

Això és així perquè l'aturada del creixement demogràfic amaga un altre fenomen: l'increment de la mobilitat interna (hi ha qui n'ha dit de la «mobilització») de la població resident a la Regió Metropolitana. Com han demostrat diversos estu-

¹ L'autor vol agrair els comentaris que l'economista Joaquim Clusa i l'arquitecte Amador Ferrer tingueren l'amabilitat de fer a una primera versió d'aquestes notes.

² Per a la determinació d'aquestes qüestions vegeu, entre d'altres, els treballs d'Esteban (1989), Casassas (1990), Trullén (1991), Esteban (1991), Serra (1991), Clusa (1992), Nel-lo (1993) i Vallès & Nel-lo (1993).

Taula 1. Evolució de la població de la Regió Metropolitana de Barcelona per àmbits territorials, 1981-1991

	Població de dret				Creixement	
	1981	Pes relatiu	1991	Pes relatiu	1981-1991	Percentatge
Barcelona ciutat	1.752.627	41,3	1.643.542	38,5	-109.085	-6,2
Primera corona	1.344.121	31,7	1.339.235	31,4	-4.886	-0,4
Àrea metropolitana*	3.096.748	73,0	2.982.777	69,9	-113.971	-3,7
Segona corona	1.142.128	27,0	1.281.645	30,1	139.517	12,2
Regió Metropolitana**	4.238.876	100,0	4.264.422	100,0	25.546	0,6
Catalunya-RMB	1.717.538	28,8	1.795.072	29,6	77.534	4,5
Catalunya	5.956.414	100,0	6.059.494	100,0	103.080	1,7

* Els 27 municipis de l'antiga CMB.

** Comarques de l'Alt Penedès, Baix Llobregat, Barcelonès, Garraf, Maresme, Vallès Occidental i Vallès Oriental.

Font: Institut d'Estadística de Catalunya, *Cens de Població*, 1991.

dis³, aquestes migracions interiors tenen origen majoritàriament en el municipi de Barcelona, la resta de municipis del seu pla i algunes de les ciutats madures de la segona corona metropolitana; per contra, la seva destinació són els municipis més petits de la primera i segona corona metropolitana. Val la pena d'assenyalar que la principal motivació d'aquestes migracions és, segons s'ha explicat⁴, la incapacitat de satisfer la demanda d'habitatge en el lloc d'origen. Així doncs, el mercat d'habitatge actua com a mecanisme coactiu o propulsor d'una mobilitat residencial que, lògicament, afecta de manera desigual els diversos grups socials segons la seva capacitat de litigar en aquest mercat⁵.

2.2. Els serveis: difusió del terciari «banal» i concentració del terciari «estratègic»

La segona dinàmica que afecta de manera decisiva l'espai metropolità és la difusió dels serveis sobre el conjunt del seu territori. La nova localització pren dues formes diferenciades:

– Disseminació sobre el territori, tot localitzant-se a l'interior dels nuclis urbans consolidats.

– Constitució de polaritats especialitzades de gran superfície, prop de vies de comunicació, però fora dels nuclis.

Aquesta tendència a la dispersió del terciari –abans molt concentrat en les àrees centrals de la metròpoli– ha comportat una difusió dels serveis a les persones i a la llar sobre el conjunt de l'espai metropolità.

Ara bé, que s'estigui produint un creixement del terciari –en termes d'ocupació– sobre el conjunt del territori metropolità no implica, necessària-

³ Vegeu, per exemple, Pujades et al. (1991) i Mendizàbal (1992).

⁴ Vegeu Jané & García (1992).

⁵ D'això, contra el que a vegades s'afirma, no segueix necessàriament que els grups amb més mobilitat residencial intermunicipal siguin els de renda més baixa. Aquests grups tenen dificultat per satisfer la demanda d'habitatge no només a les àrees més densament poblades de la RMB, sinó en qualsevol àrea de destinació a l'interior de la Regió Metropolitana. És per això que la mobilitat afecta, sobretot, grups de renda mitjana, que són, d'altra banda, particularment sensibles a les qüestions de *status* associades a l'habitatge (vegeu Mendizàbal, 1992).

ment, que hi hagi una descentralització de l'activitat terciària de Barcelona a la resta de la RMB⁶.

- L'ocupació terciària localitzada a Barcelona representa, encara, el 57,1% del conjunt d'aquest sector a la RMB (1991).
- Les activitats terciàries estratègiques (finances, *consulting*, *management*, *marketing*, assegurances, publicitat) continuen fermament ancorades en la ciutat central –on està localitzat el 88,2% d'empreses de serveis a les empreses– i, encara més, en alguns districtes de la ciutat central (Sarrià-Sant Gervasi, les Corts, l'Eixample i Gràcia).

Així, veiem que, mentre allò que els economistes han anomenat terciari «banal» tendeix a difondre's sobre el conjunt del territori metropolità, els principals centres administratius i els serveis a les empreses, el terciari «estratègic», hi roman fortament concentrat.

2.3. El model urbà resultant: una ciutat difusa fortament jerarquitzada

A aquestes dinàmiques referents a la població i els serveis cal afegir les tendències en la localització de la indústria de les quals parlarem tot seguit (i que, com és sabut, impliquen una pèrdua del pes relatiu de l'ocupació industrial radicada en el municipi central tot i el manteniment, i fins l'increment, de la importància del valor afegit brut industrial que s'hi produeix). De tot plegat, cal col·legir que els processos de relocalització industrial a la RMB tenen lloc en el context de configuració d'un model territorial caracteritzat per:

- a) D'una banda, l'extensió de les relacions metropolitanes sobre un territori sempre més ampli, al qual resulta difícil d'establir límits de manera unívoca.
- b) D'una altra, la constitució, a l'interior d'aquesta

ciutat difusa, d'àrees centrals, d'ús intensiu, particularment ben equipades i accessibles, a les quals les activitats «fortes» amb més capacitat de litigar en el mercat del sòl (serveis estratègics, indústries d'alt valor afegit, residència de renda alta) tendeixen a desplaçar les activitats «dèbils» (determinats serveis personals, indústria de baix valor afegit, residència baixa)⁷.

El desplaçament d'usos «febles» es produeix a través del joc del mercat del sòl en un context de pugna per les rendes de posició derivades de la centralitat i l'accessibilitat. Així doncs, a parer nostre, la «sortida» de determinada activitat industrial de la ciutat central cap a la Regió Metropolitana seria més un símptoma de la seva capacitat d'atracció que de la seva pèrdua d'importància jeràrquica en el context metropolità.

La lògica d'aquest fenomen té una doble conseqüència: d'una banda resulta en un increment extraordinari de consum de sòl a la RMB i, d'una altra, en un aprofundiment de la diferenciació de l'espai metropolità, tant pel que fa a l'especialització d'usos com a la residència dels grups socials⁸.

3. La reestructuració de la base productiva i els seus efectes sobre l'ocupació: «desindustrialització» i relocalització de l'activitat industrial a la RMB

Esbossat el context en què ens trobem, vegem ara, breument, quins són, a grans trets, els principals efectes de les transformacions industrials

⁷ Per a una elaboració teòrica sobre aquests models urbans, vegeu, per exemple, Indovina (1990) i Bertuglia & La Bella (1991).

⁸ Per un assaig d'interpretació comprensiva de la disposició dels grups socials a les corones metropolitanes, tot i que poc desagregada territorialment, vegeu Subirats (1992). Per un excel·lent estudi de detall sobre el desenvolupament dels processos de diversificació territorial induïts per la integració metropolitana a l'àrea vallesana, vegeu Arribas & Módenas (1994). Sobre el tema específic de la renda familiar disponible en els municipis de la Regió Metropolitana, vegeu les diverses estimacions existents, v.g. Oliver & Trullén (1991) i Castells et al. (1992).

⁶ Vegeu CEP (1990) i Clusa (1992).

Taula 2. Ocupació laboral per sectors a la Regió Metropolitana de Barcelona. Llocs de treball per àmbits territorials, 1986 i 1991

1986*	Barcelona		Primera corona		Total AMB		Segona corona		Total RMB		Total província		Total Catalunya	
	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%
Sector d'activitat														
Agricultura, ramaderia i pesca	1.845	0,3	2.764	1,1	4.735	0,5	12.203	3,4	17.583	1,4	25.378	1,9	98.482	5,4
Indústria	197.193	31,2	119.420	48,3	319.230	36,3	186.672	51,8	509.398	41,1	578.752	42,3	710.259	39,2
Construcció	24.130	3,8	9.996	4,0	34.160	3,9	21.252	5,9	55.866	4,5	63.324	4,6	103.653	5,7
Serveis	408.189	64,7	114.935	46,5	520.346	59,2	140.437	38,9	656.188	53,0	699.739	51,2	900.077	49,7
TOTAL	631.357	100,0	247.114	100,0	878.471	100,0	360.565	100,0	1.239.036	100,0	1.367.193	100,0	1.812.471	100,0
* En les dades referents a aquest any s'han distribuït de manera proporcional entre els sectors d'activitat els llocs de treball que, en la informació padronal, apareixen sota la rúbrica «No hi consta».														
1991	Barcelona		Primera corona		Total AMB		Segona corona		Total RMB		Total província		Total Catalunya	
	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%	Llocs de treball	%
Sector d'activitat														
Agricultura, ramaderia i pesca	2.300	0,3	2.624	0,7	4.924	0,4	10.755	2,3	15.679	1,0	22.614	1,3	82.648	3,7
Indústria	217.422	28,6	149.549	42,3	366.971	32,9	227.922	48,2	594.893	37,5	665.977	38,4	813.386	36,2
Construcció	48.929	6,4	26.859	7,6	75.788	6,8	39.057	8,3	114.845	7,2	126.342	7,3	184.784	8,2
Serveis	492.514	64,7	174.396	49,3	666.910	59,8	195.060	41,3	861.970	54,3	917.160	53,0	1.165.727	51,9
TOTAL	761.165	100,0	353.428	100,0	1.114.593	100,0	472.794	100,0	1.587.387	100,0	1.732.093	100,0	2.246.545	100,0

Font: Dades facilitades per l'Institut d'Estadística de Catalunya i elaboració pròpia.

sobre l'estructura de l'ocupació a la RMB. Cal afirmar, de bell antuvi, que ens trobem davant un doble procés: d'una banda, allò que podem anomenar *desindustrialització*; d'altra, una *relocalització* de l'activitat industrial. Com veurem, l'impacte social d'un i altre aspecte és divers.

3.1. La «desindustrialització»: una davallada relativa

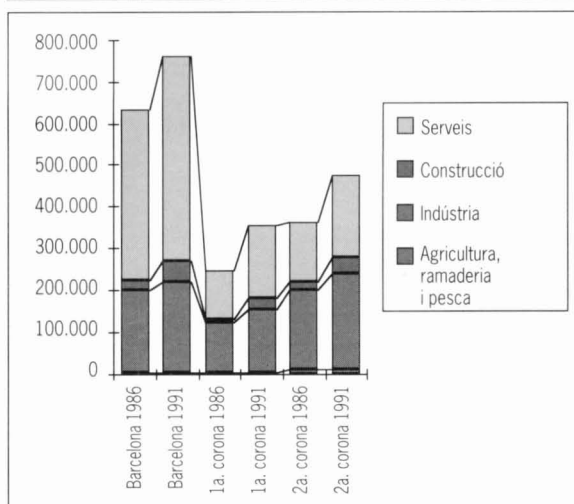
Anomenem *desindustrialització* al procés de pèrdua de pes relatiu de la indústria sobre el conjunt de l'activitat econòmica tant pel que fa al nombre de llocs de treball com del valor produït. En el nostre cas, penso que cal utilitzar el terme amb molta cautela perquè, com veurem, la pèrdua de pes relatiu no implica sempre una disminució en termes absoluts i perquè la metròpoli barcelonina continua sent el primer centre industrial de la Península.

La pèrdua de pes relatiu de l'activitat industrial és un fenomen estructural que afecta bona part de les aglomeracions metropolitanes espanyoles i, ben segur, el conjunt de l'economia catalana⁹. A la RMB el procés s'ha concretat en una disminució del nombre de llocs de treball industrials en termes relatius i fins i tot absoluts. Així, durant la crisi 1975-1985, la pèrdua de llocs de treball a la indústria fou, com és ben sabut, molt més aguda que als serveis¹⁰. La pèrdua de pes relatiu no ha estat compensada, ans al contrari, en el període d'expansió posterior. En efecte, les darreres dades censals (vegeu taula 2) indiquen que per a l'interval 1986-1991 l'ocupació industrial passà de representar el 41,1 al 37,5% de l'ocupació total de la RMB, tot i tractar-se d'un període especialment favorable, durant el qual la indústria guanyà llocs de treball en termes absoluts. Així, segons les dades de què disposem, entre 1986 i 1991 s'haurien creat en el conjunt de la RMB 85.495 llocs de treball industrial per 205.782 de serveis.

⁹ Vegeu Méndez & Caravaca (1993) i Gual et al. (1991).

¹⁰ Vegeu Trullén et al. (1989), Ferrer & Nel-lo (1991) i Clusa (1992).

Figura 1. Ocupació laboral a la RMB. Llocs de treball per àmbits territorials, 1986-1991

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per l'Institut d'Estadística de Catalunya.

Val a dir que una part important de la pèrdua de llocs de treball industrial és atribuïble a raons de classificació estadística. En efecte, als tradicionals problemes de classificació per sectors s'afegeix la pèrdua de llocs de treball industrial deguda a la tendència creixent de les empreses d'aquest sector de desprendre's d'activitats (com disseny, publicitat, gestió, transports, etc.) que abans tenien integrades. Així, la segmentació de l'activitat industrial fa aparèixer com ocupació terciària llocs de treball que anteriorment eren comptabilitzats com a industrials¹¹.

Tanmateix, és innegable que sota els processos de «desindustrialització» de l'economia de la ciutat subjeuen, per diversos sectors, raons de caire estructural. Raons que han estat prou analitzades des de diverses òptiques¹² i no és aquí el lloc d'escatir: en un context internacional caracteritzat per la integració de les economies, la indústria barcelonina presenta problemes de competitivitat que

¹¹ Vegeu Gual et al. (1991) i Güell (1993).

¹² Vegeu, per exemple, Petitbó & Bosch (1990) i Pla Estratègic Barcelona-2000 (1994 a).

es deriven, sobretot, dels alts costos de producció (tant pel que fa al treball, el capital, el sòl, les primeres matèries, l'energia i els serveis), així com de fragilitat de l'estructura empresarial i de l'escàs desenvolupament de tecnologia pròpia.

3.2. La «relocalització» de la indústria: una descentralització selectiva

D'altra banda, la *relocalització* de la indústria resulta de l'existència dels creixements diferencials d'aquesta activitat en els diversos àmbits que integren l'espai econòmic barceloní (el municipi, la primera i segona corona metropolitana). En termes d'ocupació, aquests creixements tendeixen a afavorir les corones metropolitanes enfront a les àrees centrals. Així, referint-nos sempre al període d'expansió anterior a la crisi actual (1986-1991), el nombre d'ocupats en la indústria va créixer en termes absoluts en tots els àmbits metropolitans (vegeu la taula 2 i la figura 1), però l'ocupació industrial localitzada en el municipi de Barcelona continuà perdent pes relatiu sobre el conjunt de la regió metropolitana (tot passant del 38,7 al 36,5% del total, mentre la primera corona augmentava la seva participació del 23,4 al 25,1%). Val a dir, però, que en aquest període es crearen, segons dades censals, 20.229 llocs de treball considerats industrials al municipi de Barcelona. Cal recordar també que el 1991 el nombre de llocs de treball industrials radicats a Barcelona continuava superant la resta de l'àrea metropolitana (217.422 enfront 149.549) i equivalia, aproximadament, al de la segona corona metropolitana (que en tenia 227.922).

Almenys una part d'aquestes diferències en el creixement de l'ocupació industrial és deguda al trasllat d'empreses des del municipi central cap a la resta de l'àrea i la Regió Metropolitana. Tanmateix, com s'ha explicat a bastament, la productivitat de la indústria per treballador ocupat és variada en els diversos àmbits que configuren el territori metropolità, de manera que Barcelona, tot i perdre pes relatiu des del punt de vista de l'ocupació, sembla que tendeix a mantenir, encara, una gran primàcia

en termes de valor afegit brut industrial produït¹³. És aquest un tema de gran importància però sobre el que no hem d'estendre'ns ara.

Diversos autors han volgut interpretar aquests canvis en el pes relatiu i tendències relocalitzatives de la indústria en funció d'una transformació del model productiu¹⁴. Així, el creixement diferencial més ràpid de l'entorn metropolità obeeiria a l'exhauriment dels models de producció basats en economies d'escala i aglomeració i el pas cap a models de producció flexibles que descansen en la segmentació dels processos productius, la potencialitat de la petita i mitjana empresa i l'aptitud de la força de treball. Per al desenvolupament d'aquest model serien de particular importància la formació d'espais industrials en què es generin externalitats de caràcter territorial: aquest tipus d'espai tindria més possibilitats d'aparèixer en mercats de treball relativament autocontinguts (com Sabadell, Terrassa, Mataró o Granollers), amb identitat i tradició pròpia, que en el cor del sistema metropolità (Barcelona i el seu entorn immediat).

4. L'impacte social de la reestructuració productiva: polarització social, increment de la mobilitat, atur i dificultats d'adaptació als requeriments del mercat de treball

A l'hora d'analitzar l'impacte social dels processos de reestructuració productiva a la nostra ciutat procedirem de la forma següent: en primer lloc (epígrafs 4.1 i 4.2) s'abordaran les conseqüències de la desindustrialització i els efectes de la desconcentració en el supòsit d'una ràpida reabsorció de bona part de la força de treball alliberada pel sector industrial per d'altres sectors econòmics, com, fins a cert punt, ha pogut ocórrer en el període d'expansió 1986-1991; a continuació (epígraf 4.3.) s'estudiaran els efectes d'aquests fenòmens en un context de crisi com l'actual, en el qual la pèrdua d'ocupació en la indústria manufacturera no és compensada per guanys en la resta de sectors.

¹³ Vegeu Oliver & Trullén (1992) i Salvador (1994).

¹⁴ Vegeu, per exemple, Costa (1990) i Trullén (1991).

4.1. Les conseqüències de la desindustrialització: un increment de la polarització social?

En la literatura sociològica trobem l'afirmació que el procés de «transició d'una ciutat industrial a una ciutat de serveis és molt sovint acompanyat d'una polarització en la distribució de la renda i això provoca els corresponents desequilibris socials». Això seria a causa que «la indústria és un sector molt més homogeni que els serveis quant a remuneracions: el ventall de salaris en una empresa industrial

sol ser molt més petit, molt més estret que en el sector serveis», on trobem «uns serveis extremament ben pagats al costat d'uns serveis extremament mal pagats» (per dir-ho tot en paraules de l'economista Alfredo Pastor)¹⁵.

L'evidència estadística d'aquestes afirmacions no és fàcil d'obtenir. Hem volgut confirmar-la per a la nostra ciutat amb les dades de l'Enquesta de la RMB, sobre els hàbits i condicions de vida de la

¹⁵ Vegeu Pastor (1991).

Taula 3. Índexs mitjans dels ingressos individuals nets mensuals[†] a la RMB^{}. Per sectors d'activitat i àmbits territorials, 1989**

	Barcelona	Primera corona	Segona corona	Total RMB
Indústria	115,2	96,8	89,1	101,2
Serveis	109,9	83,4	87,2	97,7
TOTAL (considerant els quatre sectors d'activitat)	112,9	89,3	89,4	100,0

[†] Sense comptar ingressos extres.

^{**} Regió I.

Font: Enquesta Metropolitana de Barcelona, 1990.

Taula 4. Coeficient de variació ($\sigma/\bar{x} \cdot 100$) dels ingressos individuals nets mensuals[†] a la RMB^{}. Per sectors d'activitat i àmbits territorials, 1989**

	Barcelona	Primera corona	Segona corona	Total RMB
Indústria	60,5	64,4	55,3	61,8
Serveis	75,3	69,2	62,4	73,8
TOTAL (considerant els quatre sectors d'activitat)	75,2	68,5	58,3	72,1

[†] Sense comptar ingressos extres.

^{**} Regió I.

Font: Enquesta Metropolitana de Barcelona, 1990.

Figura 2. Índexs mitjans dels ingressos individuals nets mensuals[†] a la Regió I. Per àmbits territorials i sectors, 1989

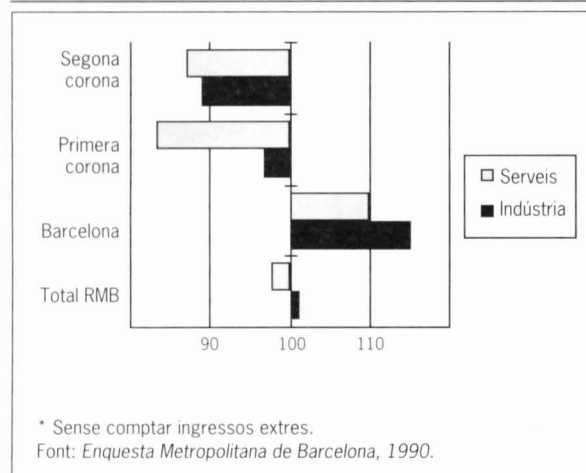
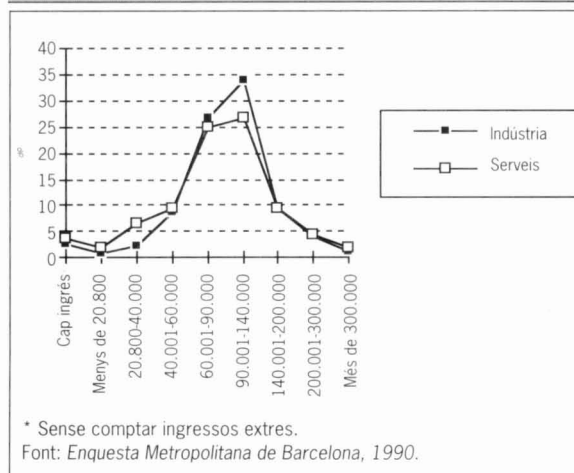

Figura 3. Ingressos individuals nets mensuals al conjunt de la Regió I. Per sectors d'activitats i àmbits territorials, 1989

població de 1990. Són dades que, en aquest cas, cal prendre amb prevenció, ja que, al problema recurrent de la dificultat de classificació dels treballadors per sectors d'activitat cal afegir-hi les distorsions que tota pregunta sobre ingressos personals o familiars pateix en una enquesta.

Tanmateix, els resultats semblen confirmar de manera prou sòlida la hipòtesi apuntada. Així, si es creuen els ingressos individuals mensuals nets declarats amb l'ocupació en serveis o indústria s'obtenen els resultats següents:

– La mitjana d'ingressos és més alta en indústria que en serveis, tant en el conjunt de la Regió Metropolitana com pels residents en cada un dels tres àmbits que la integren –Barcelona, primera corona i segona corona (vegeu taula 3 i figura 2).

– El coeficient de variació dels ingressos (desviació standard/mitjana x 100) és superior als serveis que a la indústria, també tant en el conjunt de la Regió com en cada un dels seus àmbits. Això és així, lògicament, perquè les categories salarials més baixes i més altes tenen, en tots els casos, més pes relatiu en els serveis que en la indústria, mentre que les categories intermèdies estan més ben representades en aquest darrer sector (vegeu taula 4 i figures 3, 4, 5 i 6).

– Per àmbits territorials, els ingressos mitjans declarats pels ocupats en indústria són més alts a Barcelona que a la primera corona metropolitana i més a la primera corona que a la segona. En canvi, pel que fa als serveis, els ingressos mitjans declarats pels residents a la segona corona superen força els de la primera. Així, les mitjanes d'ingressos més altes són les dels treballadors industrials residents a Barcelona i les més baixes les dels treballadors dels serveis residents a la primera corona metropolitana.

En conjunt, doncs, sembla que pot afirmar-se efectivament que –de mantenir-se els ventalls salarials per sectors– una progressiva pèrdua de pes relatiu a

Figura 4. Ingressos individuals nets mensuals a Barcelona. Per sectors d'activitats i àmbits territorials, 1989

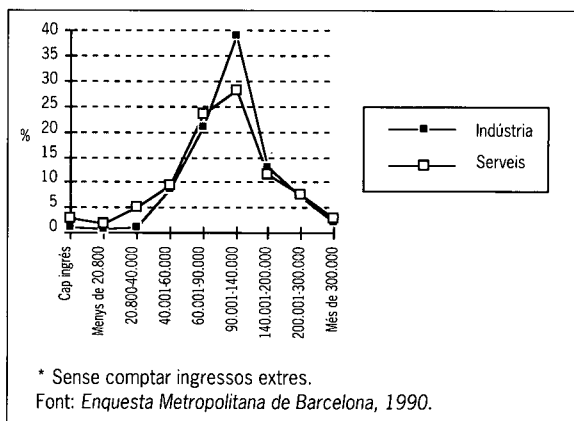

Figura 5. Ingressos individuals nets mensuals a la primera corona metropolitana. Per sectors d'activitats i àmbits territorials, 1989

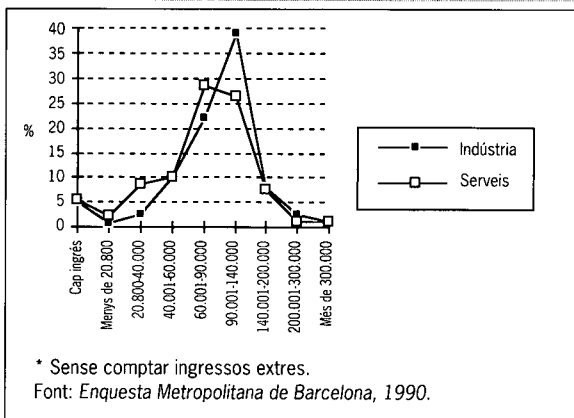
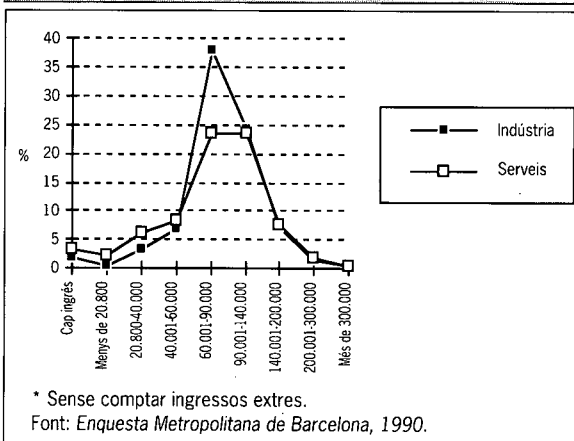

Figura 6. Ingressos individuals nets mensuals a la segona corona metropolitana. Per sectors d'activitats i àmbits territorials, 1989

l'ocupació industrial a la Regió Metropolitana podria resultar (fins i tot en el supòsit d'una ràpida reabsorció del treball alliberat per la indústria per part dels serveis) en un increment dels desequilibris socials.

4.2. Les conseqüències dels canvis de localització: increment de la mobilitat, allargament de la jornada laboral, problemes ambientals i de congestió

L'impacte social dels canvis de localització de la indústria és divers segons si:

a) La relocalització es produeix amb una ruptura en l'ocupació dels treballadors en un context que permet la seva reabsorció en el mercat de treball (amb les conseqüències que es comentaven abans si això implica un canvi de sector).

b) La relocalització es produeix amb una ruptura en l'ocupació dels treballadors i amb escasses possibilitats de reabsorció dins del mercat de treball (amb les conseqüències que s'apuntaran en el proper epígraf).

Taula 5. Viatges interns i externs per motiu de treball a la RMB. Per districtes i sistemes urbans, 1986 i 1991

Districte /Sistema	Viatges interns			Població ocupada resident (POR)			Autosuficiència	
	1986	1991	Percentatge 1986+1991	1986	1991	Percentatge 1986+1991	Percentatge Viatges interns/POR 1986	1991
1. Barcelona	456.140	517.839	13,5	522.393	618.223	18,3	87,3	83,8
2. Besòs	52.534	65.494	24,7	110.754	145.323	31,2	47,4	45,1
3. Llobregat	73.792	95.396	29,3	153.259	199.484	30,2	48,1	47,8
4. Delta	26.462	36.506	38,0	48.631	70.801	45,6	54,4	51,6
5. OrdaLlobregat	15.040	20.454	36,0	22.921	33.207	44,9	65,6	61,6
6. Vallès-Collserola	30.000	41.052	36,8	52.169	73.918	41,7	57,5	55,5
(Sistema)(Barcelona)	222.821	298.392	33,9	387.734	522.733	34,8	57,5	57,1
Sistema de Barcelona	863.967	1.071.349	24,0	910.127	1.140.956	25,4	94,9	93,9
7. Vallès-Besòs	29.365	38.297	30,4	38.788	53.979	39,2	75,7	70,9
8. Sabadell	54.261	68.955	27,1	65.859	90.865	38,0	82,4	75,9
9. Terrassa	37.754	46.849	24,1	44.262	58.240	31,6	85,3	80,4
10. Martorell	12.658	15.885	25,5	15.586	21.395	37,3	81,2	74,2
11. Garraf	18.309	22.218	21,4	21.022	27.292	29,8	87,1	81,4
12. Mataró	49.565	57.801	16,6	58.204	72.688	24,9	85,2	79,5
13. Granollers	29.633	38.031	28,3	36.332	48.618	33,8	81,6	78,2
14. Penedès	17.601	21.480	22,0	19.504	24.140	23,8	90,7	89,0
15. Sant Celoni	6.100	7.385	21,1	7.661	9.946	29,8	79,6	74,3
16. Pineda de Mar	14.413	15.983	10,9	16.601	19.240	15,9	86,8	83,1
(Regió)(Barcelona)	284.886	361.076	26,7	323.727	426.403	31,7	88,0	84,6
Total Regió Metropolitana	1.218.649	1.545.874	26,9	1.233.854	1.567.359	27,0	98,0	98,6

Font: Clusa (1993).

c) La relocalització es produeix amb el manteniment dels treballadors ocupats.

En aquest darrer cas, el de relocalització amb manteniment dels treballadors ocupats, cal tenir en compte que els canvis de localització de les empreses no comporten necessàriament el canvi de residència dels treballadors industrials. Així, la progressiva sortida dels llocs de treball industrial fora dels principals nuclis urbans de la Regió Metropolitana ha de resultar en un augment de la llargària de la mobilitat obligada per al treballador (en distància i temps).

Aquest augment de la mobilitat obligada s'ajunta amb la que resulta dels desplaçaments de residència esmentats més amunt. El resultat és prou perceptible en les dades censals de mobilitat. En efecte, com ha mostrat Joaquim Clusa¹⁶, en el període 1986-1991 s'ha produït una reducció de l'autosuficiència de tots i cada un dels àmbits que integren la Regió Metropolitana (vegeu taula 5). És a dir, des del punt de vista de la mobilitat per treball, el pes relatiu dels viatges que tenen origen i destinació en la mateixa àrea baixa en tot el territori de la regió. A Barcelona, el percentatge de viatges que tenen origen i destinació a la mateixa ciutat baixa del 87,3 al 83,8; en d'altres àmbits, com el Besòs o el Llobregat, el percentatge no arriba al 50% (45,1% i 47,8%, respectivament).

Al costat d'aquest increment en la mobilitat de les persones, els canvis en la localització de la indústria i, en especial, la fragmentació dels processos productius, resulten en un increment del tràfic de mercaderies (en diverses fases del seu procés de manufactura) sobre el territori metropolità. Les conseqüències d'aquest increment sobre el tràfic i l'ocupació de la via pública són també prou substancials.

Així, veiem que la progressiva integració de l'espai metropolità resulta en un increment de la mobilitat de persones i mercaderies. En un context de pèrdua de pes del transport públic, aquest augment genera al seu torn problemes ambientals, de congestió i de conservació del patrimoni urbà. D'altra

banda, és prou clar que l'impacte de l'increment de la mobilitat (en termes d'allargament de la jornada laboral i de cost del transport) no afecta per igual a tots els treballadors: aquells amb més dificultat per canviar de lloc de residència i de triar mode de transport –funció un i altre de la renda disponible– seran, indiscutiblement, els més perjudicats.

4.3. Desindustrialització/relocalització, atur, formació i drets laborals

En els dos darrers apartats s'han considerat els costos socials de la reestructuració industrial en el supòsit que hi hagués un ajustament ràpid, pràcticament instantani, de l'ocupació a les noves condicions; és a dir, en el cas que els treballadors desplaçats de la indústria passessin a treballar immediatament als serveis i els trasllats de l'activitat industrial en el territori metropolità es fessin sense pèrdua d'ocupació

Taula 6. Evolució de l'atur industrial a la RMB. En números index, 1980-1993

	Barcelona	Regió I	Catalunya
<i>Indústria</i>			
31-XII-1980	100,0	100,0	100,0
31-XII-1985	198,5	173,1	179,5
31-XII-1986	191,4	175,3	180,3
31-XII-1991	114,1	113,3	125,6
30-IX-1993	130,3	131,9	146,3
<i>Construcció</i>			
31-XII-1980	100,0	100,0	100,0
31-XII-1982	118,7	105,0	113,6
31-XII-1983	113,8	106,4	115,2
31-XII-1989	32,6	26,0	31,2
31-XII-1990	31,0	26,9	33,3
30-IX-1993	60,0	54,3	64,8
<i>Serveis</i>			
31-XII-1980	100,0	100,0	100,0
31-XII-1987	263,9	258,8	286,8
31-XII-1989	175,1	180,5	209,5
30-IX-1993	232,2	237,9	258,0

¹⁶ Vegeu Clusa (1993).

Font: *Barcelona Economia*, 1993.

en el lloc d'origen. Ens trobaríem així davant d'allò que s'ha anomenat «desindustrialització positiva»: la reducció de l'ocupació a la indústria manufacturera a resultes d'un augment de la productivitat i la ràpida absorció del treball alliberat per activitats no manufactureres¹⁷.

Tanmateix, sabem que ni tan sols en el període d'expansió el procés ha estat plenament d'aquesta manera i que tant la desindustrialització com el trasllat d'activitat industrial produeixen –a més de la polarització i l'augment de mobilitat analitzats més amunt– atur «friccional» que, en molts casos esdevé atur de llarga durada. Això és especialment cert durant els períodes de crisi com l'actual, durant els quals la pèrdua de pes relatiu de l'ocupació industrial sobre el conjunt és resultat d'una davallada del creixement i la demanda de productes industrials, i dóna lloc a desocupació, en comptes d'ocupació en la resta de sectors¹⁸.

Així, tal com pot veure's en la taula 6, l'evolució en números índex de l'atur registrat a la indústria (1980=100) assolí a Barcelona un nivell de 198,5 a finals de 1985 (a la fi del període de crisi de la primera meitat dels vuitanta) per caure després a un nivell de 114,1 a finals de 1991 (en tancar-se la fase expansiva), i tornar a pujar fins a 130,3 a finals de 1993 (de nou en plena crisi). El comportament del conjunt de la RMB s'ajusta també a aquests cicles, tot i que cal fer notar que, mentre a l'inici de la dècada anterior la taxa d'atur industrial a la ciutat central superava la de la RMB (i la del conjunt de Catalunya) en l'actualitat aquesta relació s'ha invertit¹⁹.

¹⁷ Vegeu Petitbó & Bosch (1990).

¹⁸ És el que Petitbó & Bosch anomenen, seguint Thirlwall, «desindustrialització negativa».

¹⁹ Cal assenyalar, així mateix, que l'evolució d'atur en els serveis per al mateix període dóna índexs molt més alts (232,2 el mes d'octubre de 1993 a Barcelona, per 1980=100). Aquesta evolució es correspon a la progressiva terciarització de l'ocupació, al fet, ja esmentat, que la segmentació porta a considerar terciaris llocs de treball abans classificats com industrials i a la major precarietat, en termes generals, de l'ocupació en els serveis que en la indústria (vegeu Güell, 1993).

L'impacte social d'aquesta evolució de l'atur és, evidentment, prou important i –com assenyalaven Bluestone & Harrison en el seu estudi clàssic sobre la desindustrialització dels EUA els anys vuitanta²⁰– només en part pot ser positivament quantificat. Esmentem, tanmateix, de manera succinta, els costos socials més evidents que resulten del trencament de l'ocupació (sigui de curta o de llarga durada) a causa dels processos de reestructuració industrial:

- a) Pèrdua d'ingressos generalitzada pels treballadors afectats i els membres de llurs famílies.
- b) Dificultat de trobar feina i, en cas d'obtenir-ne, probable reducció d'ingressos (tant en el cas de canvi de sector com en el de manteniment dins del mateix).
- c) Pèrdua per part dels treballadors d'antiguitat en l'empresa i altres drets adquirits.
- d) Necessitat de nova formació, especialment per canviar de sector (en ser els requeriments de formació molt alts o molt baixos als serveis, i mitjans, en termes generals, a la indústria).
- e) Pèrdua de salut i conseqüències sobre la vida familiar.
- f) Reducció del consum i efectes colaterals sobre d'altres indústries i l'economia en general.
- g) Increment del dèficit públic per augment de despesa (sanitat, serveis socials, subsidis, etc.) i reducció dels ingressos.
- h) Pèrdua de cohesió i identitat de les comunitats i grups socials vinculats a l'activitat desapareguda.

Aquests costos del procés de reestructuració industrial, especialment importants en període de crisi, s'afegeixen, doncs, a la possible polarització social i a l'augment de la mobilitat enunciats en els apartats anteriors.

5. Els objectius de les polítiques urbanístiques per fer front a l'impacte social de la reestructuració

Per tal de reduir l'impacte social dels processos de reestructuració de la base productiva calen inter-

²⁰ Vegeu Bluestone & Harrison (1982).

Taula 7. Distribució del sòl urbanitzable programat a la RMB. Per usos, 1993

	Total superfície		Residencial		Industrial		Altres*	
	Ha	Percentatges	Ha	Percentatges	Ha	Percentatges	Ha	Percentatges
Baix Llobregat	3.914,30	100	1.797,36	45,9	1.146,42	29,3	970,52	24,8
		23,5		20,9		23,3		30,7
Barcelonès	342,57	100	151,21	44,1	62,54	18,3	128,82	37,6
		2,1		1,7		1,3		4,1
Maresme	3.145,87	100	2.122,73	67,5	589,52	18,7	433,62	13,8
		18,9		24,7		12,0		13,7
Vallès Occidental ¹	5.906,61	100	2.715,33	46,0	2.101,63	35,6	1.089,65	18,4
		35,4		31,6		42,7		34,4
Vallès Oriental ²	3.370,96	100	1.813,69	53,8	1.016,59	30,2	540,68	16,0
		20,2		21,1		20,7		17,1
Regió I	16.680,31	100	8.600,32	51,5	4.916,70	29,5	3.167,95	19,0
		100		100		100		100

* Inclou sectors per a ús terciari, sectors mixtos residencials i industrials i sistemes.

¹ No s'hi compten les superfícies de Gallifa, en procés de revisió, ni de les Normes subsidiàries de Rellinars, que encara no estan incorporades a la base de dades.

² No s'hi compten les superfícies de Granera, que no té pla, de Vilalba Sasserra, en procés de revisió, ni de Santa Maria de Martorelles, que encara no estan incorporades a la base de dades.

Font: Casso, 1993.

vencions públiques en àmbits molt diversos (promoció econòmica, política fiscal, formació, benestar social, etc.) Tanmateix, en les apartats anteriors s'ha parlat de l'existència de costos socials específics que tenen el seu origen en l'evolució de la localització de les activitats productives. Voldríem, doncs, per acabar, enunciar algunes línies d'intervenció en matèria urbanística destinades a contrarestar els efectes més negatius dels processos de relocalització productiva.

A parer nostre, el principal objectiu que aquestes polítiques hauran de perseguir és l'atemperament de la jerarquització en el nostre espai urbà. Jerarquització que, com hem vist, s'expressa en primer lloc a través del mercat del sòl i impulsa, d'una banda, la tendència cap a l'especialització gairebé absoluta d'algunes àrees i, d'una altra, les desigualtats entre els ciutadans a l'hora d'accedir al treball, la renda i els serveis.

Els estudis sobre les necessitats i la disponibilitat

de sòl industrial a la RMB²¹ ens indiquen que hi ha molt a fer si hom vol aconseguir no ja una igualació d'usos absoluta i utòpica, sinó simplement limitar els efectes més negatius de la valorització diferenciada. En aquest sentit, les dades aportades per Jordi Casso (vegeu taula 7) són molt significatives, ja que reflecteixen de quina manera el planejament respon a les expectatives de creixement i d'especialització territorial en curs.

Així, les dades mostren com el 63,4% del sòl urbanitzable programat per a usos industrials del conjunt de la Regió I es troba al Vallès (3.118,22 Ha), mentre que el Maresme i el Baix Llobregat sumen només el 35,3% del total (1.735,94 Ha) i el Barcelonès arriba tot just a l'1,3% (62,54 Ha). El repartiment per usos del sòl urbanitzable programat a l'interior de cada comarca metropolitana és també prou indicatiu de com s'adapta el planejament

²¹ Vegeu Sáez (1990) i Casso (1994).

ment a les dinàmiques d'especialització. Així, per exemple, mentre al Vallès Occidental hom destina el 35,6% del sòl urbanitzable programat a la comarca per a ús industrial, al Maresme i al Barcelonès el percentatge és només del 18,7 i el 18,3 respectivament. Per contra, el Maresme destina a ús residencial el 67,5% del seu sòl urbanitzable programat, mentre al Vallès Occidental i al Barcelonès aquest ús arriba només al 46,0% i al 44,1% del total comarcal. I per acabar, es pot veure com al Barcelonès hom assigna el 37,6% del sòl urbanitzable programat a usos no específicament residencials o industrials, és a dir, terciari i d'altres; en canvi, aquest ús representa tan sols el 18,4% del sòl urbanitzable programat del Vallès Occidental i el 13,8% del de la comarca del Maresme.

Les dades indiquen clarament la necessitat d'una política de sòl d'abast metropolitana que, conjunyida, a través d'un Pla, amb d'altres mesures urbanístiques (habitatge, transport públic, xarxa viària, operacions estratègiques, etc.) faci front a les dinàmiques en curs. A parer nostre, quatre haurien de ser els objectius perseguits amb aquestes mesures, si hom vol limitar l'impacte social i urbanístic dels processos de jerarquització metropolitana²².

- a) Afirmació del principi de complexitat territorial, definida com l'absència d'especialització sempre que les activitats siguin compatibles.
- b) Defensa del dret a la ciutat dels qui tenen menor capacitat de gaudir-ne, no només per un principi de justícia social, sinó com una forma de qualificar l'espai urbà a través de la justícia social.
- c) Reducció dels problemes funcionals resultants de l'increment de la mobilitat a l'interior de la ciutat.
- d) Afebliment de la pressió sobre el medi ambient i els recursos naturals de la Regió Metropolitana.

És ben cert que per assolir aquests objectius (és a dir, per aconseguir un «mix» social i funcional més harmònic) caldrà donar tanta importància a l'orde-

nament de les àrees com a l'ordenament dels fluxos metropolitans, a través de la creació i de la gestió d'infraestructures. Tanmateix, en el camp específic de les polítiques de control i endegament dels usos del sòl, aquestes línies d'acció s'haurien de concretar –tal com hem proposat en la revisió del Pla Estratègic Barcelona-2000– en les actuacions següents²³:

- a) Creació d'un instrument de gestió coordinada a escala de la Regió Metropolitana per la producció i promoció del sòl.
- b) Creació d'àrees de nova centralitat terciària en l'àrea i la Regió Metropolitana, recolzades tant en els centres urbans tradicionals (Mataró, Granollers, Sabadell, Terrassa, Martorell, Vilafranca, Vilanova) com en noves implantacions (Fira, Parc Tecnològic, circuit d'Alta Velocitat).
- c) Limitació de processos de terciarització dels centres urbans i protecció de la residència i les activitats en el seu interior.
- d) Promoció pública de sòl industrial accessible i protecció de l'ús industrial del sòl d'origen en el cas de relocalització d'empreses.
- e) Reserves de sòl públic en àrees de nova accessibilitat (Quart Cinturó, autopista del Maresme i el Garraf, túnel Horta-Cerdanyola i túnel Vallvidrera-autopista Rubí i Terrassa), i en especial, a les interseccions amb els espais d'importància estratègica (delta del Llobregat, riera de Sant Cugat, estrets de Montcada i Martorell, rondes de Barcelona).

Quins agents han d'intervenir en el disseny de polítiques públiques d'aquest tipus? Quins organismes hauran de gestionar-les sobre el conjunt de la regió urbana? Quin finançament i quines contrapartides estarien els interlocutors socials disposats a acordar per endegar-les? Heus aquí algunes de les preguntes que és peremptori de respondre si hom vol tractar de limitar, amb actuacions urbanístiques, els costos socials que els processos de reestructuració econòmica comporten.

²² Vegeu, per un major detall, Vallès & Nel-lo (1993).

²³ Vegeu Pla Estratègic Barcelona-2000 (1994 b).

Bibliografia

- Arribas, Ramon; Módenas, Juan Antonio (1994); «Les disparitats en el creixement de Cerdanyola del Vallès, Rubí i Sant Cugat del Vallès: tres vies en procés de consolidació urbana del sud del Vallès Occidental, 1960-1991», a *Gausac*, Sant Cugat, juny (en premsa).
- Bertuglia, C.; La Bella, A. eds. (1991); *I sistemi urbani*, Milà, Franco Angeli (vol. 1, 437 pp.; vol. II, 943 pp.).
- Bluestone, B.; Harrison, B. (1982); *The Deindustrialization of America. Plants Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*, Nova York, Basic Books (323 pp.).
- Casassas, Lluís (1990); *La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (27 pp.).
- Casso, Jordi (1994); «El planejament urbanístic vigent al Vallès Occidental», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 17, Barcelona, febrer (pp. 23-29).
- Castells, Antoni et al. (1992); *Estimació de la renda familiar disponible a les comarques i municipis de Catalunya*, 1989, Barcelona, Generalitat de Catalunya (104 pp.).
- Centre d'Estudis de Planificació (1990); *El serveis a les empreses a la Regió Metropolitana de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (350 pp.).
- Clusa, Joaquim (1992); «La distribució territorial de la indústria i els serveis a la Regió Metropolitana de Barcelona als sis anys de la recuperació econòmica», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 12, Barcelona, abril (pp. 9-39).
- Clusa, Joaquim (1993); *La dinàmica metropolitana 1981-1993. Població, habitatge, mercat de treball, mobilitat obligada i mercat immobiliari per Sistemes Urbans i Districtes*, Barcelona, Direcció de Serveis d'Ordenació Urbanística de la Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (mecanografiat).
- Costa, Maria Teresa (1990); «La organització industrial del territori. Descentralització productiva y economías externas», a Martí Parellada, dir., *Estructura econòmica de Catalunya*, Madrid, Espasa-Calpe (pp. 225-249).
- Esteban, Juli (1991); «El fet metropolità», a *Primer Congrés Català de Geografia*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia (vol. I, Conferències, pp. 81-107).
- Esteban, Manuel (1989); *Distribució de la mobilitat per treball a la Regió Metropolitana de Barcelona. Anàlisi dels mercats de treball*, Barcelona, Àrea Metropolitana de Barcelona (43 pp.).
- Ferrer, Amador & Nel-lo, Oriol (1991); «Barcelona: la transformació d'una ciutat industrial», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 3, Barcelona, juliol (pp. 9-30).
- Gual, Jordi et al. (1991); *La indústria catalana en els anys noranta*, Barcelona, Ariel/CIDEM, 1991 (334 pp.).
- [Güell, Xavier] (1993); «L'evolució de l'atur a Barcelona i a l'àrea metropolitana. Aportacions a un debat obert», a *Barcelona economia*, 20, Barcelona, quart trimestre (pp. 35-44).
- Indovina, Francesco (1990); «La città possibile», a *La città fine millennio*, Milà, F. Angeli (pp. 11-74).
- Jané, Assumpta & García, Pilar (1992); «El mercat de l'habitatge com a factor incentivador de l'emigració. El cas de Barcelona», a *Barcelona economia*, 16, Barcelona, octubre (pp. 85-93).
- Méndez, Ricardo & Caravaca, Inmaculada (1993); *Procesos de reestructuración industrial en las aglomeraciones metropolitanas españolas*, Madrid, MOPT (232 pp.).

- Mendizábal, Enric (1992); «Els moviments migratoris a la Regió Metropolitana de Barcelona», a Marina Subirats (dir.), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, 1990, Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona (vol. 1, pp. 1-23).
- Nel·lo, Oriol (1993); «El territorio metropolitano de Barcelona. Dinámicas urbanas y políticas públicas», a Manuel Ferrer, ed., *Planeamiento y gestión metropolitana, comarcal y municipal*, Pamplona, EUNSA (pp. 107-129).
- Oliver, Josep & Trullén, Joan (1991); «Distribució espacial de la renda a l'àrea metropolitana de Barcelona (1979-1987): Barcelona-ciutat, districtes i municipis» a *Banca Catalana. Revista Econòmica*, 95, Barcelona, desembre (pp. 1-18).
- Oliver, Josep & Trullén, Joan (1992); «Aproximació a l'estructura i al valor de la producció a Barcelona i la seva àrea metropolitana (1985)», a *Revista econòmica de Catalunya*, 21, Barcelona, setembre (pp. 9-18).
- Pastor, Alfredo (1991); «L'economia de Barcelona i l'economia dels barcelonins», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 5, Barcelona, setembre (pp. 35-42).
- Petitbó, Amadeu & Bosch, Júlia (1990); «El sector industrial», a Martí Parellada (dir.), *Estructura econòmica de Catalunya*, Madrid, Espasa-Calpe (pp. 225-249).
- Pla Estratègic Barcelona-2000, Comissió Tècnica 2 (1994 a); «Potenciació del paper de la indústria i sectors actuals, nous sectors i difusió tecnològica», a *Informes provisionals de les Comissions tècniques presentats al president i vice-presidents del Consell General del Pla Estratègic Barcelona-2000*, Barcelona, Pla Estratègic («Documents de Treball» 17, pp. 34-57).
- Pla Estratègic Barcelona-2000, Comissió Tècnica 5 (1994 b); «Els àmbits d'influència de Barcelona», a *Informes provisionals de les Comissions tècniques presentats al president i vice-presidents del Consell General del Pla Estratègic Barcelona-2000*, Barcelona, Pla Estratègic («Documents de Treball» 17, pp. 114-147).
- Pujadas, Isabel et al. (1991); «Moviments migratoris intermunicipals a la Regió Metropolitana de Barcelona», a *Papers de Demografia*, 56, Bellaterra, juliol (pp. 1-98).
- Sáez, Javier (1990); «El mercat de sòl industrial a l'àrea de Barcelona», a *Barcelona economia*, 9, Barcelona, quart trimestre (pp. 94-106).
- Serra, Josep (1991); «La ciutat metropolitana. Delimitacions, desconcentracions, desequilibris» a *Primer Congrés Català de Geografia*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia, (vol. 2, *Ponències*, pp. 307-332).
- Subirats, Marina, dir. (1992); «Grups i classes socials a la Regió Metropolitana de Barcelona», Barcelona, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona (volum 5 de *l'Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, 1990, 158 pp.).
- Trullén, Joan et al. (1989); «Canvi econòmic durant la crisi a l'àrea metropolitana de Barcelona: una aproximació territorial», a *Revista econòmica de Catalunya*, 10, Barcelona, gener (pp. 68-79).
- Trullén, Joan (1990); «El planejament territorial de la Regió I des d'una perspectiva econòmica: cap a un nou model de desenvolupament econòmic i social de l'Àrea Metropolitana de Barcelona», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 3, Barcelona, juliol (pp. 31-44).
- Vallès, Josep M. & Nel·lo, Oriol (1993); «De ciutat a metròpoli. Notes per a una lectura del Pla Estratègic Barcelona-2000 des d'una perspectiva metropolitana», a *Barcelona economia*, 18, Barcelona, segon trimestre (pp. 7-20).